

Реферат на тему: "Вплив фемінізму на українську літературу останньої чверті XIX - початку XX століття"

Тематично-літературні реферати

Реферат на тему:

ВПЛИВ ФЕМІНІЗМУ НА УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIX - ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У європейському контексті фемінізм виступив однією з найвпливовіших течій XX століття. У науковій літературі дане поняття вимагає визначення щонайменше на двох рівнях: з одного боку, це широкий суспільний рух за права жінок, або ж феміністський рух, а з іншого – комплекс соціально-філософських, соціологічних, психологічних, культурологічних теорій, які здійснюють аналіз статусу жінки у суспільстві, або ж феміністична теорія. На теперішній час фемінізм пропонує альтернативну щодо існуючої картину світу, у можливість відбування якої потрібно перш за все вірити. Це дає підставу деяким дослідникам говорити даного напрямку не лише про феміністський рух чи про феміністичну теорію, а й про "феміністську теологію", яка є "теологією досвіду, що намагається викривати, осмислювати і покращувати ситуацію у суспільстві, пов'язану з утиском прав жінок, їхньою дискримінацією" (5).

Окрім вищесказаного, у науковій літературі фемінізм розглядається як соціально-культурна доктрина, спрямована на гуманізацію суспільства. Однак маємо констатувати, що в основу даного напрямку покладені здебільшого нагальні буденні проблеми, які вимагають практичного вирішення. Фемінізм такого "гатунку", що виростає із соціологічного та психологічного поля дослідження, репрезентують Сполучені Штати Америки. Саме європейський континент із розвинутою філософською традицією надав фемінізму філософсько-культурологічного звучання, виводячи його, таким чином, на рівень світоглядної орієнтації.

На сьогодні прийнято вважати, що час зародження феміністичних ідей відноситься до епохи Відродження з її ставленням до людини як до співтворця Бога. Саме в цю епоху з'являються перші трактати Кристини де Лізан і Корнеліуса Агріппи, в яких відкрито говориться про придушення особистості жінки і несправедливе ставлення до неї з боку суспільства (6).

Однак, власне, феміністський рух – перша системно організована спроба жіноцтва ствердити повноцінність власного буття у патріархальному суспільстві – розгортається пізніше, одночасно з рухом пролетарів, а також із антирасистськими та антиколоніальними виступами. Окрім того на даному суспільному русі безумовно позначилася проголошена у XVIII столітті у Франції "Декларація прав чоловіка і громадянина". Попри все, вона стала декларацією про права чоловіка, а громадянський кодекс Наполеона закріпив за жінкою статус нижчої істоти. Як відповідь цьому 1792

року у світ вийшла "Декларація прав жінки і громадянки", написана Олімпією де Гуж, в якій висувалися вимоги про надання жінкам громадянського і виборчого права, а також про можливість обіймати державні посади (10).

У пореформеному європейському суспільстві, коли серед нижчого прошарку населення (пролетаріату) вже не здійснюється суттєвого розподілу праці за статевою приналежністю, певні економічні чинники* змушують як жінку, так і чоловіка відстоювати на законодавчому рівні свої права. Саме з цього історичного факту постало питання про самоідентифікацію жінки, а першими шукачами відповіді на нього стануть саме жінки з пролетаріату.** Від цього часу будь-який натиск або наступ на жіноцтво взагалі або на жіночі права зокрема, у Європі буде сприйматися у "багнети" і не лише "низами". Жінки з "вищого світу" сприйматимуть це як особисту образу (потрібно зазначити, що раніше для "дам вищого світу" як у Європі, так і в Росії після реформ Петра I були певні – нехай і завузькі – можливості для самореалізації).

А в Росії провідна політична діячка О.М. Коллонтай проголосить: "Кінцевою метою пролетарки є зруйнування старого антагоністичного класового світу і створення світу іншого, кращого, в якому не буде більше засобів для експлуатації людини людиною"...

Цього не бажать і не можуть зрозуміти феміністки. Їм видається, що при досягненні формально визнаного буквою закону рівноправ'я вони прекрасно зуміють влаштуватися і в "старому світі гноблення і покріпачення, стогону і сліз". І це до певної міри так. Якщо для більшості жінок-пролетарок зрівняння в правах з чоловіком було б зараз лише зрівнянням у "безправ'ї", то для "обраних" – для жінок із буржуазії – воно насправді відкривало двері до нових, ще незвіданих прав і привілеїв, що складали до цього часу надбання одних лише чоловіків буржуазного класу. Але ж кожне подібне завоювання, кожна нова прерогатива буржуазної жінки давали б їй у руки лише нове знаряддя для експлуатації молодшої сестри і все більше й більше поглиблювалася б прірва, що розділяє жінок з двох протилежних соціальних таборів" (4). Отже, пролетарці недоцільно розпорошувати свою енергію на слухання або, тим паче, на сумісні дії разом із жінкою з іншого "соціального табору". Єдиним виправданням для такої гіперболічно-ілюзорної точки зору могло бути лише тогочасне жахливе становище виробничої сфери в Російській імперії, коли праця жінки використовувалася перш за все у тих галузях промисловості, де не вимагалася високої кваліфікації, а середній вік жінки в Росії на початку ХХ століття складав усього 33 роки (12).

На відміну від Заходу, жіночий рух у Росії був тісно пов'язаний із соціалістичним і ніколи не виходив за його межі. "Відбуваючи" у своєму дикому розквіті у 10-20-і роки ХХ століття у цілком звulьгаризованому вигляді "на низах", цей рух буде зупинено "великим блюстителем моралі" Йосифом Сталінім.

В історії українського культурного процесу остання декада ХІХ і перші 14 років ХХ століття були періодом важливих досягнень, що стали основними елементами у формуванні проекту нової української людини. Зокрема, на західноукраїнських землях даний процес мав певну специфіку в культурному аспекті і відбувався досить динамічно. Цей період у Галичині характеризувався надзвичайно плідним розвитком

науки, літератури, драматургії, преси і публіцистики. В літературі даного періоду основні художні зміни були пов'язані з зародженням українського модернізму. На відміну від європейського, ранній український модернізм був явищем не лише естетичним, але й культурно-історичним.

Формування неонародницької та модерністичної течій в українській літературі початку XX століття великою мірою було пов'язане з питанням про шляхи й напрямки соціально-культурного самовизначення. Це надавало особливого драматизму полемікам і деклараціям, з'ясуванню їх відмінності та ідеологічного спрямування, сприяло розгортанню двох основних типів ідеології модернізму і народництва, формуючи цілий спектр культурологічних концепцій, появу творчих угруповань і партій, розгортання дискусій.

У літературі кінця XIX — початку XX століття набрав гостроти головний конфлікт між народництвом, з його орієнтацією на збереження культурно-національної ідентичності, і модернізмом — новим естетичним і політичним принципом XX століття, що орієнтувався на загальноєвропейський процес та його універсалізм. "Однак між двома парадигмами, — зазначає вітчизняний літературознавець С. Павличко, — існувала ще одна ключова опозиція — жіночого і чоловічого, або феміністичного і патріархального, яку цілком ясно усвідомлювали всі учасники цього літературного дискурсу" (7).

Леся Українка та Ольга Кобилянська кинули виклик домінуючій чоловічій традиції, бо відчували себе спадкоємницями зрілої традиції "жіночої літератури", маючи своїми попередницями Марка Вовчка і Ганну Барвінок, Олену Пчілку та Наталю Кобринську. "Літературний образ жінки XIX століття — "покритки", "бурлачки", "повії", що були квінтесенцією горя, нещастя й немочі, відступив перед "царівною" і "одержимою духом". В українській літературі вперше прозвучав інтелігентний жіночий голос, а разом з ним і феміністична ідея", — писала Соломія Павличко (7).

Відома зарубіжна дослідниця української культури Ф. Кошарська для характеристики феміністичних тенденцій в українській літературі запропонувала термін "маскарад Фемінізму" (13). З одного боку, він може бути використаний як засіб "феміністичної критики", з іншого — відповідає враженню від сприйняття змісту літературних творів даного періоду пересічним читачем. Саме це явище "замаскованості" фемінізму стало ознакою, притаманною українському літературному рухові.

Входження письменниць до феміністичної проблематики, особистої інтерпретації політичних постулатів фемінізму, а також його втілення у творчості, на думку Соломії Павличко, мало свої зигзаги і парадокси. До того ж, жодна з письменниць не була активісткою феміністського руху.

Так, Леся Українка "жіноче питання" розглядала в дусі франкового радикалізму. Деякий скептицизм щодо фемінізму пояснюється її переконанням, що проблеми жінок не можуть бути вирішені відокремлено від загально-суспільних. З приводу пропозицій організаторки жіночого руху в Галичині Н. Кобринської стосовно співпраці Леся

Українка писала: "Очевидно, ми порозумітись не можемо. Вона задала, наприклад, мені такі теми: "Жінка-українка та її діяльність на полі національного відродження", а я не розумію, як би се приступитись до такої незвичайної теми" (9).

Щоправда, Ольга Кобилянська, на відміну від Лесі Українки, мала певний досвід співпраці з "Товариством Руських жінок на Буковині". 1894 року вона виступила однією з ініціаторок створення цієї феміністичної організації, а в літературі дебютувала навіть як послідовна феміністка. Її "Людина" писалася під безперечним впливом "Духу часу" Наталії Кобринської і була їй присвячена.

Перші класичні повісті О. Кобилянської "Людина" й "Царівна" започаткували новий етап української прози. Це був, по-перше, опис життя середнього класу, а, по-друге, — психологічна проза, в якій внутрішній сюжет відігравав більшу роль, ніж зовнішній. Вона обстоювала певні нові ідеї, зокрема емансипації та фемінізму. "Нова жінка" О. Кобилянської — людина сильна характером, позбавлена романтичної імперсональності, спроможна на одинокий виклик суспільству. Саме цих рис бракувало жіночим образам у чоловічій народницькій літературі.

В опозицію "сильні жінки — слабкі чоловіки", на думку С. Павличко, трансформовано філософські погляди Ф. Ніцше. "Кобилянську вабила романтична надлюдина, — зазначає дослідниця, — але в баченні письменниці вона була, безсумнівно, жінкою" (7). "Негативність" чоловічих персонажів постає, передусім, з їх безхарактерності, слабкості волі.

Чоловічі характери у більш пізніх повістях О. Кобилянської, написаних у 1910-х роках, саме так втілюють цю слабкість натури. Але тут з'являється ще один аспект — ця слабкість пов'язується з традиційною українською старосвітністю, патріархальщиною і консерватизмом.

Героїням О. Кобилянської властива певна закономірність у лінії поведінки. Вони, з одного боку, прагнуть істинного, вільного кохання, а з іншого — бояться його, хочуть і не хочуть любити. Страх перед патріархальним шлюбом видає острах нерівноправності у стосунках жінки і чоловіка.

Реакція критики на перші твори О. Кобилянської виявилася неоднозначною. Леся Українка в статті про буковинських письменників свідомо вступила в полеміку, що впродовж року точилася навколо повісті Ольги Кобилянської. Дві феміністичні повісті і ряд оповідань молодої авторки Леся Українка сприйняла із захопленням. Але деякі критики з народницького табору вирішили, що О. Кобилянська взагалі не може називатися письменницею.

Інтерес становить критична рецензія майбутнього історика та політика Михайла Грушевського на оповідання "Царівна". Вже з першого речення цей відгук свідчить про упередженість автора до самої форми твору: "Оповідання у формі дівочого дневника на звиш 400 сторінок — брр! думав я собі, поглядаючи на сю книжку..." (1).

Рецензент не відчув ні сучасності теми, ні художньої манери авторки. Повість видалася М. Грушевському модернізацією старої, вічної історії про Попелюшку, в якій бракувало локального колориту: "... історія може бути перенесена без великих перемін

у яку-небудь країну..." (1). Крім того, він закидав О. Кобилянській гіпертрофованій психологізм: сюжет психологічний, а "все інше" ролі для О. Кобилянської не відіграло.

Письменниця відреагувала на ці закиди достойно: "Наталка є новітній тип, впроваджений в салон руської літератури, де її жіноцтво сидить на народних строях, з старосвітськими ідеями і зітхає до місяченька. Наталка ж думає вже над собою і другими, так і видить, що праця надає чоловікові смисл в житті. Праця умислова" (3).

У повісті "Царівна" прослідковується головний принцип феміністичного підходу — зосередження на жінці як дієвій силі в історії власного життя, вживання нових інтерпретацій жіночих цінностей, аналіз особистого досвіду жінки, родинних і домашніх структур.

Феміністичне прочитання літературного тексту характерне також для більшості повістей Ольги Кобилянської, де застосовуються різні підходи для висвітлення взаємин чоловіка і жінки, сили однієї чи другої статі, проводячи експеримент через призму художнього психологізму.

Леся Українка, аналізуючи творчість О. Кобилянської, у своїй доповіді "Малорусские писатели на Буковине" зазначала: "...Впоследствии она значительно охладела к феминизму, — быть может потому, что он стал для нее пережитым моментом, а сама идея женской равноправности представилась не требующей теоретических доказательств" (8).

Ользі Кобилянській вдалося відкрити для загалу жіночу реальність, яка не вписувалась у традиційне патріархальне уявлення. Вона асимілювала феміністичну ідею через власну творчість у літературний процес, що модернізувався під впливом ніцшеанської філософії. Участь О. Кобилянської у феміністичному дискурсі сприяла творенню нового образу жінки — інтелектуальної, самодостатньої особистості.

Застосування феміністичної критики до творчості Лесі Українки відкриває нові перспективи літературознавчого і культурознавчого аналізу. Проте, маємо зауважити, що новаторство Лесі Українки та її бунт проти тогочасної літературної атмосфери, особливо у підході до розв'язання проблем статті, і досі детально не проаналізовано українським літературознавством.

У творах Лесі Українки здійснювалося докорінне руйнування патріархального устрою. Це кидало виклик традиційним стереотипам щодо дійової особи, ситуації, місця дії і навіть сюжету та плану оповідання. Радикальний переворот традиції у новому баченні статі призвів до того, що Леся Українка стала чи не найбільш загадковою постаттю з-поміж українських письменників. Бо хоч внесок у літературу та унікальність творчої манери авторки стали загальновизнаними, вони ніколи не були повністю декодовані. Один з її критиків, Михайло Драй-Хмара, зауважив, що "Лесею Українку мало розуміли або й зовсім не розуміли її сучасники" (2). Сама вона була цілком свідома, що публіка не розуміла її, і це завдавало їй чимало болю.

Можна стверджувати, що Леся Українка була інтелектуальною феміністкою: добре ознайомена як з літературними, так і з філософськими теоріями своєї доби, вона часто

ставила перед своїми дійовими особами глибокі філософські проблеми. Замість того, щоб описувати становище "пересічної" жінки з її проблемами, Леся Українка, дбаючи про багатомірне зображення жіночої ментальності, створювала образи неординарних жінок великої сили волі й інтелекту, поставлених перед проблемою самореалізації через власний вибір.

Як митець, поетеса дозрівала і розвивалася поступово, вдосконалюючи свою техніку і поглиблюючи світогляд. З літературно-критичної точки зору це означало шукання універсальної форми. Дебютувавши у поезії та "чистій" драмі, Леся Українка експериментувала над поетичними діалогами, поки, врешті, вибрала драматичну поему як найбільш придатний жанр для своєї творчості.

Драми Лесі Українки відкривають дорогу в українську літературу жіночим дійовим особам, які, будучи складними особистостями, залишались водночас жінками з тіла і крові, — людьми з інтелектуальними та емоційними потребами. Авторка досягає багатогранних зображень жінок за допомогою різних художніх засобів.

У своїй першій п'єсі — "Блакитна троянда" — вона зображує головну героїню в трагічній ситуації. Любов роздвоєна поміж світом патріархальним і світом власних бажань. П'єса суворо засуджує систему, що вимагає від жінок поведінки, яка заперечує волю самовираження. Любов кохає Ореста, але не може віддатися власним почуттям, оскільки розуміє, що її ідентичності загрожує ототожнення із чоловіком у світі мужчини. Вона воліє збожеволіти і шляхом власного божевілля здобуває контроль над своєю долею. Складністю натури і діапазоном дії Любов уособлює появу на українській сцені нової жінки.

Дійові особи Лесі Українки часто дивують нас цілковитою зміною очікуваної від них поведінки (дотримання гендерної ролі). В захоплююче саркастичному діалозі "Прощання" письменниця змінює традиційно очікувану "чоловічо-жіночу" поведінку. "Вона" — логічна і спокійна, "Він" — нераціональний та емоційний. У драмах Леся Українка користується такою формою зміни багато разів. У "Камінному господареві" Анна виступає як трагічна героїня, тим відбираючи від Дон Жуана його центральну позицію в легенді про нього. Ця зміна є найбільш підризним елементом драми супроти донжуанської легенди.

У деяких п'єсах Лесі Українки "жіноче" переважає над "чоловічим". До цієї категорії належать: "Блакитна троянда", "Лісова пісня", "Камінний господар" і "Бояриня". В усіх чотирьох драмах жінки домінують над своїми товаришами-мужчинами. Проте, слід зазначити, що не завжди ці жінки в моральних чи будь-яких інших аспектах вищі від чоловіків, з котрими поділяють життя. По суті, однією з визначальних характерних особливостей жінок у творчості Лесі Українки є їхня здатність помилятися. У "Боярині", наприклад, Оксана добре розуміє, що вона відповідальна за своє падіння, яке відбувається через засліплену любов до Степана, а також і через власний страх перед конфліктною ситуацією. Замість того, щоб докоряти своєму недосконалому чоловікові та обставинам, що призводять її до трагедії, Оксана бере на себе повну відповідальність за свої вчинки і приймає долю як кару.

Вразливість, представлена на тлі трагічної любові, притаманна всім жінкам у творах Лесі Українки. Вона сприяє розкриттю повноти характеру героїнь так само, як і надана їм схильність до марнославства та інших хиб, традиційно притаманних мужчинам.

У драмі "Бояриня" яскраво проявляється спорідненість феміністичної та націоналістичної проблематики. Живучи в Російській імперії, Леся Українка не могла відокремити феміністичних поглядів від своєї національної ідентичності. Фемінізм зливається з націоналізмом, бо в дійсності обидва поняття в розумінні письменниці поставали в якості ідеології визволення. В результаті з'явився український феміністичний націоналізм.

Незважаючи на те, що Леся Українка цікавилася переважно філософськими питаннями, вона включає до своїх п'єс щоденні проблеми, які стоять перед жінками. Так, "Бояриня" і "Камінний господар" слугують пригадуванням образ, завданих жінкам в ім'я звичаю і традиції. "Прощання" підкреслює статеві нерівності в процесі залицання.

Зігнорувавши важливість статі, традиційна українська літературна критика виявилася неспроможною всебічно охопити багатство творчості Лесі Українки і, що гірше, дещо неправильно інтерпретувала її. І хоча спричинену хворобою ізоляцію Лесі Українки можна використовувати для пояснення почуття самотності, що лежить в основі її творчості, ця самотність ніколи не розглядалася як наслідок її становища як жінки, котра пише у світі, де жінки та їхні проблеми не вважаються важливими.

Фактично в патріархальному літературному каноні сама Леся Українка перетворилася в дівочу постать. Ніхто з біографів не згадує про її інтимне життя, а критики, описуючи ідеальні та духовні форми любові в творах письменниці, ігнорують будь-яке обговорення еротизму і сексуальності в її п'єсах. Мабуть, це могло б виявитися загрозливим для "санітаризованого" образу Лесі Українки, витвореного чоловічою критикою. Проте ігнорувати цей аспект її творчості не слід. Сам факт, що він не був взятий до уваги з традиційно-патріархальної точки зору, вказує на брак об'єктивності даного погляду в його ставленні до жінок-письменниць та жінок-персонажів.

Не можна завершити мову про Лесю Українку як феміністичну письменницю, не звернувши уваги на широковідоме твердження І. Франка, що Леся Українка, "ся хвора, слабосильна дівчина — трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну" (11).

Дилема, що впливає з Франкового висновку, має дві можливі розв'язки. Або І. Франко має рацію, що творчість Лесі Українки "чоловіча", тобто втілює в собі прикмети, які вважаються важливими згідно з патріархальними нормами, або він помиляється, — в такому разі винен у неправильному прочитанні Лесі Українки. Оцінка І. Франка творчості авторки як "чоловічої", хоч і має на меті зробити комплімент письменниці, однак є невлучно спрямованою. Ця характеристика вкорінена у припущенні, що найвища похвала, якої може досягнути творчість жінки, — це бути оціненою за чоловічими нормами.

Зауваження І. Франка ілюструє саму суть проблеми, зарепрезентовану критиками у

підході до оцінки творчості Лесі Українки: в пошуку елементів, які традиційно вважаються важливими у патріархальній літературній системі, вони не усвідомили іншого, цілком відмінного, світорозуміння.

Підсумовуючи, зазначимо: жіночий рух, долаючи на своєму шляху перешкоди, у другій половині XIX – на початку XX століття пройшов складний шлях становлення. Його здобутками стали створення системи освіти, відвоювання громадянських та політичних прав, широка благодійницька та соціальна праця. Гуманістичний характер діяльності жіноцтва сприяв підняттю культурного рівня суспільств різних країн. Розпочате вироблення ідеологічних засад фемінізму завершилося формуванням його філософської доктрини лише за міжвоєнних років XX століття. Проте, сам феміністський рух поступово переріс у потужний фактор суспільного поступу, істотно впливаючи на соціально-культурні та суспільно-політичні процеси суспільства.

Українська інтелектуальна традиція асимілювала західноєвропейський фемінізм, сприйнявши в ньому не тільки ідею боротьби статей за рівноправність, але й соціально-культурні механізми, що сприяли гуманізації суспільства. Водночас самотність прояву фемінізму на західноукраїнських землях підтверджена історичними традиціями українського народу та загальними процесами національного відродження.

Українська феміністична ідея кінця XIX – початку XX століть зросла на національній основі. Піднесення духовної та суспільної активності жіноцтва підготувало майбутній державотворчий потенціал, який повною мірою реалізувався в добу національно-визвольної боротьби українського народу за свою державність.

Поява в контексті української літератури зламу віків фемінного та феміністичного аспектів сприяла модернізації української культури, її руху до європейських культурних широт. Леся Українка та Ольга Кобилянська як представники нової генерації, зробили спробу зруйнувати панівну ідеологію в сфері культури. Завдячуючи їхній діяльності, в українську літературу проникали такі форми й структури європейського творчого досвіду, як інтелектуальна, індивідуальна і культурна рефлексії, міфологічні форми неофольклоризму, символізм та елементи психоаналізу, — ті елементи, які згодом дозволять молодшим письменникам модернізувати, осучаснити українську літературу у 10-20-х роках XX століття.

* Жіноча праця у сфері промислового виробництва, незалежно від її роду, користувалася великим попитом через мізерну оплату, в той самий час, коли за ту саму роботу чоловік мав би отримувати платню в кілька разів більшу, — і звідси – відповідне зацікавлення власників виробництва у дешевій робочій силі.

** Це стосується, безперечно, соціального зрізу проблеми. Однак саме цей напрямок за причини подальшої демократизації європейської культури матиме величезний вплив на розвиток фемінізму як філософсько-культурологічного напрямку серед інших філософських течій, а не, скажімо, книга Маргарити Наварської "Благородство та переваги жінок й недосконалість чоловіків", що була написана у XV столітті.

1. Грушевський М. "Царівна" /АИВ. - 1898. — Т.1.-Кн.3; 2. Драй-Хмара М. Леся

Українка: Життя і творчість// Драй-Хмара М. З літературно-наукової спадщини. — Нью-Йорк: Наукове товариство ім.Т.Шевченка, 1979; 3. Кобилянська О. Твори в 5 т. — К., 1995 — Т.5; 4. Коллонтай А.М. Введение к книге "Социальные основы женского вопроса" (1908)// Коллонтай А.М. Избранные труды и речи. — М., 1972; 5. Мольтманн-Вендель Э. И сотворил Бог мужчину и женщину: Феминистская идеология и человеческая идентичность// Вопр. философии. — 1991. — № 3; 6. Некрасова Е.Н. Философия пола// Философия: Учебник. — М.: Русское слово, 1996; 7. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1999; 8. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. — 1939 р.) — Івано-Франківськ, 1999; 9. Українка Л. Твори у 5 т. — К., 1956. — Т.5; 10.Феминизм// Современный философский словарь. — М. — Бишкек — Екатеринбург, 1996.; 11.Франко І. Леся Українка// Франко І. Зібрання творів у 50 т. — К., 1980. — Т.31; 12. Юк З.М. Труд женщины и семья. — Минск, 1975; 13.Koscharsky H. Mashed Feminist in Ukrainian Literature// Journal of Ukrainian Studies 20, nos. 1-2 (Summer Winter 1995).